

Kultura pamćenja ratova devedesetih godina u romanu *Pod oba Sunca* Ognjena Spahića

I.

Prihvatajući mnogostruka teorijska stanovišta u kojima se književni tekst definiše sa aspekta rekonstrukcije sjećanja i reaktualizovanja prošlosti (individualne i kolektivne), cilj nam je da u ovom članku istražimo neke od narativnih strategija sjećanja na ratove vođene devedesetih godina prošlog vijeka na području nekadašnje Jugoslavije na primjeru romana *Pod oba Sunca* crnogorskog književnika Ognjena Spahića. Narativizacija rata i fikcionalizacija istorijskih događaja sve su prisutniji postupci u djelima savremenih južnoslovenskih autora i autorki koji različitim tekstualnim postupcima tretiraju i njeguju kulturu pamćenja. Ratni, odnosno antiratni diskurs kojem autori pribjegavaju nije samo rezultat suočavanja sa nekadašnjim nasiljem koje je proizvelo društvenu raslojenost, već i potreba da se angažovano reaguje na sve češća jednostrana razumijevanja prošlosti u kojoj su glasovi pojedinih žrtava utihnuli ili se javlja prijetnja da budu zaboravljene. Književni diskurs, samim tim, otvara prostor komunikacije u kojem se recipijentima omogućava da spoznaju mehanizme funkcionisanja vlastitog pamćenja i osvijeste odnos prema pamćenju društva i nacije.

II.

Brokmajer (Brockmeier 2002) ističe da je multifunkcionalna priroda narativnog diskursa ključna za razumijevanje zašto se u tekstovima ostvaruje svojevrsna praksa pamćenja. Narativ karakteriše spoj kognitivnih, društvenih i emotivnih uloga u isto vrijeme, a glavna karakteristika naracije je što može da oblikuje vremensku dimenziju našeg iskustva. Aleksander Kratochvil (Alexander Kratochvil 2018: 15) takođe zapaža da narativne tehnike olakšavaju transponovanje traume koja postaje sastavni dio kulturnog pamćenja, što znači da će i čitaoci, sa izvjesne

distance, moći jasnije da racionalizuju i osvijetle pojedinačne bolne događaje prošlosti o kojima je u stvarnosti teško uspostaviti dijalog. Od recipijenata zavisi i da li će prošlost, ponovljena kroz sadašnje iskustvo, biti pročišćena i književnost ostvariti katarzičnu funkciju oslobađanja koje se približava opraštanju i zaboravu. Andrea Peris (Andreea Paris 2017: 96) je proučavanje odnosa između pamćenja i književnosti proširila upravo apostrofiranjem uloge čitaoca koji učestvuje u proizvodnji kulturnog pamćenja kroz narativno oblikovana sjećanja. Peris (2017: 101) polazi od toga da književnost, baš kao i pamćenje, nije statičan produkt, već podliježe dinamizmu i promjeni, pa čitaoci aktivno kreiraju značenja teksta kroz interpretaciju i tumačenje. Od čitalaca, tj. zajednice koja se bavi tumačenjem teksta, zavisi šta je dovoljno dobro da postane dio aktivnog sjećanja, a šta prelazi u zaborav (Paris 2017: 104–105). U članku “The Literary Representation of Memory” Birgit Nojman (Neumann 2008: 333) zapaža da se u tekstovima pojedinci i grupe sjećaju prošlosti, preispitujući odnos između sadašnjosti i prošlih iskustava i proučavajući uticaj koji sjećanja imaju u formiranju identiteta. Pritom autorka skreće pažnju na različite naratološke postupke koji tretiraju formalne i estetske odlike teksta i interpretiraju ga kao fiktivno mjesto stvaranja sjećanja.

Otuda i termin “fikcije sjećanja” koji se, šire shvaćeno, odnosi na priče u kojima je sjećanje na prošlost tijesno povezano sa shvatanjem ličnog i kolektivnog identiteta (Neumann 2008: 334). Koliko god da se književnost, u jednoj svojoj ravni, mimetički odnosila naspram prošlosti – unoseći u svoje tkivo dokumentarnost i istorijsku faktografiju – evidentno je da ona kreira zasebni prostor u kojem su individualna i društvena sjećanja često suprotstavljena. Prividno preslikavajući prošlost, književnost suptilno doprinosi njenoj demistifikaciji i razobličavanju, bilo kroz konstrukciju likova-svjedoka koji se pojavljuju kao nosioci pamćenja ili uvodeći hronotopske odrednice koje preuzimaju funkciju mnemotopa. Shodno tome kako je njemački egiptolog i teoretičar kulture Jan Assmann (Assmann 2005: 61) definisao kulturno pamćenje, smatrajući da ono nastaje iz odnošenja prema prošlosti, preobražavajući se u simboličku figuru koja uprisutnjuje prošlost i omogućava cirkulisanje smisla preko generacijskog praga, jasno je da književnost eksternalizuje pamćenje posredstvom naracije i omogućava suprotstavljanje zaboravu. Tekstualno pohranjivanje kulturnog pamćenja doprinosi oslobađanju od generacijskog prećutkivanja koje opterećuje društvo i uspostavljanju humanističke perspektive u kontekstu prevazilaženja kulturoloških granica i univerzalizacije ljudskih iskustava. Analizom strukturnih elemenata Spahićevog romana, uz korišćenje naratoloških instrumenata, moguće je locirati određena mjesta sjećanja na zajedničku jugoslovensku prošlost, te ukazati na dodatni potencijal književnog teksta da učestvuje u njenom neprekidnom kritičkom preispitivanju.

III.

Tekstualno transponovanje sjećanja na građanske ratove vođene devedesetih godina prošlog vijeka u romanu *Pod oba Sunca*¹ (2020) Spahić je ostvario preplitanjem vremenskih ravni koje istovremeno omogućavaju sagledavanje psihologije junaka i dublje osvjetljavanje njihovih trauma, prostornom određenošću historijskih događaja, kao i uslozljavanjem pripovjedačke perspektive gdje se kroz udvojenju naraciju prate životi dva bračna para – dvije generacije koje reflektuju odnos prema prošlosti i budućnosti. Centralna figura kroz koju se odražava pamćenje je Branimir Lončar, bivši kapetan prve klase JNA, i lik koji funkcioniše kao nosilac principa humanosti i moralnih normi koje su u ratovima bile u potpunosti anulirane borbom za zaštitu nacionalnih interesa i kulturnim antagonizmom. Nakon što je optužen da je pomagao hrvatskim zatvoreniciima u logoru Morinj,² a zatim i otpušten iz vojske, koja je za njega predstavljala oličenje svih vrijednosti u koje je vjerovao, Branimir odlazi na Valdanos gdje nastavlja da vodi život bez smisla, ispunjen gorčinom i kajanjem. Mračni teret prošlosti, događaji sa ratišta u Dubrovniku i oni kojima je prisustvovao u logoru uticali su na psihičko stanje junaka i njegovu unutrašnju razglobljenost, dodatno podstaknutu osjećajem krivice koja na svjesnom planu nije dovoljno obrađena, već se latentno gomilala u junakovoj podsvijesti. Dramatični emotivni naboj teksta, realizovan kratkim i jezgrovitim rečenicama, opterećen je blokadom u komunikaciji između likova, što redukuje dijaloške partije u kojima dominira eliptičnost iskaza, kao i upotreba riječi sa negativnom konotacijom – pejorativa, psovki i vulgarizama. Poteškoće koje ometaju adekvatnu verbalizaciju uslovljene su postojanjem traume, koja je stvorila rascjep u odnosu Branimira i njegove žene Danice, a kao njena posljedica nastupa mučno ćutanje u kojem se akumulira prošlost o kojoj se ne razgovara – lična tragedija (gubitak djeteta) udružena je sa užasima rata i stradanjem trojice hrvatskih mladića u logoru. Junaci Spahićevog romana se sjećaju, ali o sjećanju ne vode dijalog – puštaju da se ono zgušnjava i remeti njihovu egzistenciju:

Jer u ćutnji rastu drače. Pletu se oko vrata, provire iz očiju i obmotaju jezik. U ćutnji se prošlost obnavlja kao rep guštera. Zli pupoljak se do večere rascvjeta i uvene u snovima, da bi narednog jutra ponovo izrastao. (POS: 20)

Individualna ćutnja na simboličkom nivou postaje odraz kolektivne tišine koja sprečava formiranje kritičkog dijaloga o prošlosti, a time i postojanje univerzalne

¹ Svi citati iz romana u tekstu su označeni skraćenicom POS.

² U logoru Morinj (prema formulaciji optužnice – Sabirnom centru Morinj) koji je, u blizini Kotora, formirala Jugoslovenska narodna armija (JNA), u periodu od oktobra 1991. do avgusta 1992, bilo je zatvoreno i zlostavljano više od 160 Hrvata, polovina njih civili, koji su dovođeni sa dubrovačkog ratišta (Ivanišević i Gorjanc Prelević 2016: 24).

kulture sjećanja koja ne bi predstavljala remetilački faktor u međuljudskim odnosima. Todor Kuljić (2006: 5) ističe da je za razumijevanje prošlosti, koja nije nepomična i stabilna, potreban dinamički sociološki okvir koji bi omogućio da se razori slika prošlosti. Posredstvom sjećanja junaka, što se u romanu postiže brojnim analepsama – čime se ujedno razbija koherentnost narativnog toka – otvara se istorijska pozadina zbivanja u kojoj prostorna struktura logora Morinj zauzima centralno mjesto. Transformisan iz realnog u umjetnički prostor književnog teksta, u kojem je istovremeno sadržana vremenska odrednica ratnih događanja, logor se modeluje kao devijantni hronotop patnje i stradanja. Doživljaj prostora prelomljen je kroz subjektivnu naraciju Branimira Lončara, jedan vid njegovog unutrašnjeg monologa koji svjedoči o događajima koji su u stvarnosti često prećutani ili pak zaboravljeni. U logor kao mjesto deformisanih ljudskih i etičkih vrijednosti smještaju se i likovi koji su, iako fiktivni, konstruisani prema stvarnim uzorima, pri čemu postupak imenovanja doprinosi uspostavljanju kulture sjećanja na žrtve i njihove mučitelje. Jedan od njih je kuvar Menzalin,³ oličenje destrukcije i zla, krvavi propovjednik sile u čijim rukama kutlača postaje sredstvo kažnjavanja hrvatskih zarobljenika:

Ustao je i naglo počeo da zamahuje. Tukao je po glavi i ramenima. Mlatio je krvnički, da bi kutlaču prebacio u drugu ruku i nastavio. Zamahivao je ričući kao teniser u hipu napornog meča. Pokušali su da otpuze, da se sklone ko zna gdje, kao da će neznatna promjena mjesta izbrisati realnost pod nevidljivim staklenim zvonima. Gurali su ih nogama i pribijali uz zid sve dok se kuvar nije umorio i ponovo sjeo. Izvukao je bijelu maramu iz zadnjeg džepa. Obrisao je čelo i precizno očistio krvavu kutlaču. (POS: 53)

U potpuno izobličenoj logici stvarnosti kakvu je donio rat, predmeti namijenjeni za svakodnevnu upotrebu postali su krvavo oružje mučenja, a logorski kuvar taj koji je sa oduševljenjem iščekivao novopridošle ratne zarobljenike. Kontrast između dana i noći, simbolika svjetlosti i tame koja je za zarobljenike značila nezamislivu patnju, prepliću se tokom čitavog romana, kao što su i likovi zarobljeni u vječitoj igri svjetla i sjenke vlastitih sjećanja. Sjećanje Branimira Lončara, koje pruža uvid u uzroke psihološke deformacije lika, omogućava Spahiću da napravi anatomske rez unutar naših rasparčanih nacionalnih kultura pamćenja koje često pokazuju tendenciju ka negiranju vlastitih zločina, odnosno etnocentričnom sagledavanju prošlosti u kojem je prenaplašena distanca mi – oni. Funkcionalnim pamćenjem

³ Ivo Menzalin je primjer miješanja fikcije i stvarnosti, pri čemu ga autor, posredstvom književnog teksta, izlaže i moralnoj osudi budućih generacija, učvršćujući time sjećanje na događaje koji u društvu ne smiju biti zaboravljeni. Pored toga, Menzalin je i pravosnažno osuđen na četiri godine zatvora za krivično djelo ratni zločin protiv ratnih zarobljenika. Odluku je, prema ponovljenom postupku, donio Viši sud u Podgorici 31. jula 2013. godine (prema Ivanišević i Gorjanc Prelević 2016: 20).

takvih događaja pokazujemo da smo kao društvo sposobni da osvijestimo užase ratnih zločina, da shvatimo njihovu apsurdnost i međuljudske odnose gradimo na drugačijoj osnovi od one u prošlosti. Pripovijedajući o događajima iz Morinja, Branimir preuzima funkciju homodijegetičkog naratora, ali je on istovremeno i posmatrač zla kojem pokušava da se odupre. Sjećanje se tako simbolički transformiše u svjedočenje, čime se imaginativno uobličavanje događaja približava stvarnosnoj perspektivi i fikcija pretače u faksiju. Kroz to svjedočanstvo o prošlosti Branimir se modeluje kao tip incidentnog junaka, on istupa kao borac za ljudska prava i nosilac antiratnog diskursa, pozivajući se na za krhke zakone Ženevske konvencije koje suprotstavlja ratnom nasilju. Simbolika nakupljena u junakovom imenu, “odbrana” od nepojmljivog zla koje je rasparčalo prostor nekadašnjeg jugoslovenskog jedinstva, ali više od svega – lična i kolektivna krivica učešća u ratovima osvijetljavaju moralnu prizmu Spahićevog junaka čije ponašanje ne odgovara ustaljenom modelu ratnika u podneblju kojem pripada. Branimir, ustajući protiv dehumanizacije, narušava pripadnost kolektivu koji ga obavezuje na patriotizam i odanost sopstvenom narodu, ali postaje istinski slab u trenutku podsjećanja na vlastitu nesreću:

- Da tvog sina ovako zamandale barba, da ga tuku i pišaju po njemu ... (POS: 56)
- Nisam mu dopustio da završi rečenicu. Udario sam kundakom posred čela. Zakucao se u limeni zid. Menzalin je radoznalo provirio. Antić je požurio da mu pomogne i ispravi glavu. (POS: 57)

Aktiviranje prethodne traume onemogućava Branimira da sprovede misiju oslobađanja mladića i uzrokuje krivicu, taj “ratni zločin iz nehata” (POS: 59) koji je suštinski izmijenio i destabilizovao njegov život u sadašnjosti. O pitanju krivice pisao je njemački filozof i psihijatar Karl Jaspers (2009: 19–20) razlikujući, pored kriminalne i političke, moralnu krivicu koja podrazumijeva da čovjek odgovara svojoj savjesti za djela koja je učinio – svi smo mi moralno odgovorni za bilo koje djelovanje i metafizičku krivicu u kojoj se svaki čovjek osjeća odgovornim za ono što se čini u njegovom prisustvu:

Postoji solidarnost među ljudima kao takvima, koja svakog čini suodgovornim za svako prekoračenje pravde i nepravednost svijeta, posebice za zločine koji su počinjeni s njegovim znanjem ili u njegovom prisustvu. (Jaspers 2009: 20)

Ova dva tipa krivice značajno su uticala na deformaciju unutar lika i prouzrokovala njegov preobražaj u osobenjaka čija se komunikacija sa drugima svodi na kratke, ljutite dijaloge, ispunjene uvredama ili eskalacijom nakupljenog bijesa. Moralna individualna krivica vezana je za slučaj trojice hrvatskih zarobljenika koje je ostavio da stradaju iz vlastite nemoći, ali, kako junak ističe, bez stvarne namjere da učini zlo: “Jer namjere nije bilo ni kad sam djeci okrenuo leđa, kad sam se povukao slomljen bijesom i spustio glavu na jastuk” (POS: 59). Nezaliječena trauma –

gubitak djeteta – uticala je na Branimirovo emocionalno rastrojstvo u trenutku kada je bio riješen da sačuva ljudske živote od užasnog mučenja i ponižavanja kojima su bili izloženi. Otuda će on, a nakon što je “prognan” na Valdanos, pomoć ruskim brodolomnicima doživjeti kao iskupljenje grijehova i okajanje krivice koju je nekad počinio: “Spasenje tri života, ruska pritom, trebalo bi da bude upisano krupnim slovima u nebeskom registru pravoslavnih dobročinstava” (POS: 11). Kao da je jednim dobrim djelom Branimir iskupio ne samo vlastitu krivicu iz prošlosti, već krivice svih njegovih sunarodnika u ratu koji nije poznavao dobročinstva, pa ih je sada trebalo upisati krupnim slovima – podsjetnik za budućnost u kojoj dobrota i empatija još uvijek predstavljaju imperativ međuljudskih odnosa. Osjećanje “slavjanske ljubavi i vječnog prijateljstva” (POS: 9) u trenutku susreta s Rusima odraz je junakovog ironičnog odnosa prema uvjerenjima koja je prethodni rat demantovao i doveo u pitanje. Razočaran ponašanjem jedne nove generacije, koja se nije pridružila njegovom oduševljenju, junak rezignirano oblači staro kapetansko odijelo u kojem poprima groteskni izgled, a njegovo salutiranje: “Kapetan prve klase Branimir Bato Lončar! Služim narodu!” (POS: 9) ostaje da lebdi u vazduhu, neshvaćeno i neprepoznato kao mučni odjek prošlosti. Deheroizirani junak istovremeno otjelovljuje destrukciju i raspad vrijednosti koje su bile prisutne u sasvim drugačijem vremenu, a koje su ratom destabilizovane i izbrisane.

Druga rečenica junakovog pozdrava dodatno osvjetljava krivicu, koja nije samo moralne, već i metafizičke prirode. Za metafizičku krivicu Jaspers kaže da je izražena onda kad čovjek ne djeluje niti čini išta kako bi spriječio nepravdu kojoj prisustvuje: “Ako nisam uložio svoj život da spriječim ubijanje drugih, već sam mu prisustvovao, osjećam se krivim na način koji, pravno, politički i moralno nije primjereno pojmljiv” (2009: 20). Branimirova krivica je individualna, ali istovremeno i metafizička – junak osjeća grižu savjesti zbog mladića kojima nije uspio pomoći, ali i zbog nemogućnosti da zaustavi ogromni razdor koji je rascijepio zajedništvo među narodima koje je smatrao svojim. Pitanjima krivice i odgovornosti Spahić unosi remetički faktor unutar južnoslovenskih kultura pamćenja gdje se zločini nerijetko pravdaju zaštitom nacionalnih interesa ili naglašenim patriotskim osjećanjem ponosa koji onemogućava realno sagledavanje prošlosti. I dok je Branimir iznad nacionalnih interesa postavljao ljudske: “Zato jer smo ljudi. I mi i oni” (POS: 50), njegov pretpostavljeni Zirojević je kao podobne isticao one koji su spremni položiti život za otadžbinu. Upućivanjem na ove probleme, duboko ukorijenjene na prostoru Balkana, kao i narativnim oblikovanjem procesa sjećanja, a time i zaboravljanja pojedinih događaja na koje nas književnost stalno podsjeća, moguće je obezbijediti trajnost kulture pamćenja u kojoj nijedna žrtva i zločin neće biti potisnuti. Branimirova krivica, sjećanje koje ne blijedi, već mu se uvijek vraća u sve jasnijim konturama, pokazatelj su neprekidnog suočavanja sa prošlošću i dokaz da svijest o prihvatanju moralne odgovornosti uzbukava temelje nacionalnih mitomanija koje tu kategoriju ne poznaju. “Rad na sećanju je bolan i moralizatorski. Odgovornost se ne utvrđuje zbog osвете, nego zbog istorijske pravde i

morala”, ističe Todor Kuljić (2006: 209), naglašavajući da su svima nama, najprije, potrebna negativna sjećanja koja mogu djelovati u humanističkom pravcu samo kada osvjetljavaju i nacionalne zločine, odnosno zločine koje je izvršila vlastita grupa.

Ćutanje u kojem je zarobljen junak romana, psihički se suočavajući sa bolnim mjestima prošlosti, metaforički je prikaz našeg kolektivnog ćutanja koje tek treba da bude potisnuto u korist formiranja kritičkog dijaloga. Književnost ovdje preuzima ulogu postmemorije, tj. postsjećanja, koje je Marijana Hirš (Marianne Hirsch 2008) definisala kao transgeneracijsko prenošenje traumatskog znanja i iskustva, bez obzira što se književnost služi sopstvenim narativnim postupcima kako bi ih učinila bliskim čitaocu. U kulturi pamćenja prošlosti, što podrazumijeva njeno simboličko i materijalno pohranjivanje i čuvanje, književnost ne samo da doprinosi mogućnosti raspravljanja o individualnim i kolektivnim sjećanjima, već omogućava da se prevaziđe tišina koja nas kao društvo opterećuje. Prema Alajdi Asman preduslov formiranja kulturnog pamćenja predstavlja upravo njegovo prenošenje u materijalne forme: “Bez kodifikovanja u znake i simbole, bez formiranja u tekstove i slike nema kulturnog pamćenja” (Assmann 2011: 305– 306). Književnost na taj način učvršćuje kulturu pamćenja na traumatske tačke naše prošlosti, postavljajući ih u okvire određenog kolektivnog iskustva. Spajanje narativne prošlosti i sadašnjeg trenutka, ostvareno ponovnim susretom Branimira Lončara, koji na plaži prodaje smokve, i Dragana Zirojevića, reaktivira sjećanje i junakovo napregnuto emocionalno stanje paradoksalno se ispoljava vojničkim salutiranjem:

- Kapetan prve klase Branimir Bato Lončar, druže Zirojeviću! Može popust! Suve pet, svjež je jedan!
- Neka čovječe, rastjeraćeš mušterije. Ti se nijesi promijenio. Kapetan, general-major... Bilo, prošlo. I mene su davno otpratili. Sjedi, sjedi Lončar, opušteno samo. (POS: 33)

Sučeljavanje temporalnih ravni u navedenoj dijaloškoj formi pokazatelj je nemogućnosti Branimira Lončara da iskorači iz prošlosti, a njegova instinktivna i gotovo iracionalna reakcija upućuje na svojevrstu depatetizaciju i degradaciju vojnog čina kojim se brani od emocionalnog i psihičkog posrnuća. Junakovom prenatlaženom i afektivnom djelovanju suprotstavlja se smireni ton Dragana Zirojevića, čiji diskurs apostrofira zaborav rata nakon kojeg ovaj protagonista, lišen etičke i bilo koje druge odgovornosti, uživa privilegije u generalskoj vili, preselivši se tako “među božanske entitete” (POS: 34). Upućivanjem na prostornu strukturu koja se u ovom slučaju izjednačava sa božanskim hronotopom, preuzimajući tako obilježja uzvišenosti i svetosti, Spahić dovodi u pitanje način na koji u sadašnjosti tretiramo one koji su odobravali i sprovodili zlo u ratovima – ne samo što mnogi od njih nijesu kažnjeni, već su nagrađeni i odlikovani.

Oblikovanjem naracije tako da se pored ekstradijegetičkog pripovjedača u trećem licu u romanu uspostavlja polifonija glasova koji pripovijedaju u 1. licu i

funkcionišu po principu likova reflektora omogućeno je višeslojno promišljanje prošlosti te sagledavanje njenog remetilačkog djelovanja na protagoniste. Izdvojeni fragmenti sjećanja omogućavaju jasnije psihološko profilisanje likova gdje se kao dominantna izdvaja emocionalna raspolućenost, osjećaj neostvarenosti i promašenih života, razdor između želje da se pobjegne iz melanholije koja ih je zarobila i ostane u njoj. Posredstvom Danićinih sjećanja na prošlost otkriva se porijeklo traume koja je kod ove junakinje povezana sa dva uznemirujuća događaja – gubitkom djeteta koji joj je oduzeo mogućnost majčinstva i, s druge strane, ratnim okolnostima koje su razorile dotadašnje razumijevanje i doživljaj svijeta. Strah koji se širio devedesetih godina prošlog vijeka, nijemo ćutanje pred pitanjem “Šta ćemo ako nam ih vrate u sanducima?” (POS: 26), Rankino vrištanje i plač nakon što joj je muž stradao dovode do bolne spoznaje da u ratu nema pobjednika, već samo poraženih. Danica funkcionise kao još jedna figura kroz koju se prelamaju istorijska zbivanja i počeci razjedinjavanja jugoslovenskog zajedništva, najprije kroz sjećanje na lik Dragana Zirojevića koji se izdvaja kao glavni vinovnik zla koje će uslijediti:

- Sve će da propadne, Danka. Za dva dana kreću preko granice. Zirojević je ispraznio barake i dovukao kontejnere. Tu će... Valjda... Ne znam...
- Šta ne znaš?
- Sa mnom više ne razgovara. Sakupio je čopor ludaka. I kao nešto...
- Šta?
- Hodaju uokolo, provjeravaju, pokazuju...
- Salutiram u stavu mirno. On namigne, a ovi oko njega pucaju od smijeha. Skinuo je i petokraku. (POS: 25)

Skidanje petokrake postaje simbolički čin rušenja jednog društvenog poretka i vrijednosti koje će biti zamijenjene kulturnim i nacionalnim antagonizmom i besmislenim žrtvama koje su se gomilale na obje strane. Introspektivni djelovi romana tako postaju sredstvo uvođenja izvantekstualnih elemenata kojima se u zavijenoj romanesknoj formi kreira koncept kulturnog pamćenja prošlosti.

Od prošlosti nije mogao pobjeći ni Branimir Lončar čija trauma ostaje skrivena u ćutanju, plahoj i temperamentnoj prirodi koja ga je sve više udaljavala od ljudi i svijeta. Trauma je psihička “rana” koju su prouzrokovali neželjeni događaji i koja se manifestuje kroz nečije neprijatne misli, riječi ili djela (Mandal i Singh 2022). Kao sjećanje, koje je za pojedinca neprihvatljivo, trauma se skladišti u slojevima naše svijesti i nosilac je promjenljivog kvaliteta (Mandal i Singh 2022). To bi značilo da, u zavisnosti od različitih podražaja koji je aktiviraju, trauma može izazvati određene poremećaje kod individue, utičući na njeno emotivno i fizičko stanje. Usložnjavanjem pripovjedačke situacije – smjenjivanje pripovijedanja u 3. licu sa višeglasnim pripovijedanjem protagonista u 1. licu – Spahić omogućava uspostavljanje višedimenzionalnosti sjećanja, a tamo gdje je likovima dozvoljeno da iz vlastite perspektive usmjeravaju naraciju, kao što je to

slučaj sa Branimirovim pripovijedanjem o događajima iz logora Morinj, oni preuzimaju ulogu fokalizatora kroz čiju se svijest prelama romaneskna zbilja, osvjetljavajući začetke i posljedice traume.

Uvođenjem paralelne naracije – kroz priču o Mitru i Neveni, mladom bračnom paru koji se suočava sa nemogućnošću da ostvari potomstvo – Spahić usložnjava pripovjedačku perspektivu, a istovremeno gradi dvostruki odnos prema prošlosti, sagledan kroz prizmu dvije generacije. Tema jalovosti, realizovana u slučaju oba bračna para, simbolički ilustruje disfunkcionalnost društva koje nije postavilo pitanje o prošlosti i uspostavilo kritički dijalog s njom. Mlađi bračni par je ogledalo u kojem se ocrtava egzistencija prvog – godine provedene u ćutanju, apatiji i nesposobnosti da se učini korak ka bilo kakvom napretku. Mitar i Nevena prostor uvale doživljavaju kao bijeg iz učaurene svakodnevice, put ka oslobođanju od tišine i Mitrove tajne o neplodnosti. Četvoro protagonista romana vezani su motivom svjetionika koji obasjava prošlost, a zajednička večera, kao vrhunac romaneskne radnje, postaje središte suočavanja unutar i između likova. Branimir i Danica, koji žive usamljenim životom punih 27 godina, oličavaju začaurenu prošlost koja nas progoni, ali o kojoj se čuti i čije zločine kao društvo uporno skrivamo. Pojava Mitra i Nevene, koji narušavaju prividni mir Branimirovog života, postaje nada da će se to iskustvo prošlosti prenijeti na mlađe generacije kao svjedoke koji će znati da ispričaju pravu istinu.

Pojedinačni glasovi junaka u romanu, kroz koje provijavaju tragovi srećnijeg vremena, lirski su zgusnute i sažete ispovijesti koje dodatno naglašavaju tegobu sadašnjice u kojoj se teško živi i još teže razgovara:

Volim ja mog Bata. Nije da ga ne volim. Ne mrzim ga. Ne mrzi ni on mene. Davno je to bilo kad smo se voljeli u isto vrijeme (...) (POS: 19)

Volim ja moju Danku. Nije da je ne volim. Dok spava na trosjedu, njeno lice zauzme konture predašnje ljepote. Katkad poželim da uzmem jastuk i skratim hod po blatu. Ovu laž koja nas je poklopila i natjerala da je zovemo životom. (POS: 47)

Repetitivni segmenti teksta i kada su u pitanju Mitar i Nevena, koji pokušavaju da okončaju dosadni i isprazni bračni život, postaju sredstvo kojim Spahić oslikava složenu unutrašnju dramu junaka. Branimirov prvobitni otpor prema prihvatanju Mitra i Nevene, insistiranje na vojničkom pozdravu – *druže*, a ne *gospodine Lončar* – doživljavanje svjetionika kao objekta od strateškog značaja svjedoče o junakovoj zatvorenosti unutar sopstvenog individualnog pamćenja u kojem su uspomene još uvijek “žive” i ugrožavaju postojanje u sadašnjosti. Prostor kojim dominira struktura svjetionika,⁴ inače simbola nade i sigurnosti za morepolovce, postaje za Bra-

⁴ Svjetionik se može percipirati i kao simbol dublje spoznaje prošlosti, sticanja određene mudrosti i iskustva za buduće generacije.

nimira zaštitni omotač, neprobojan za sve pridošlice koji bi mogli narušiti usamljenost u kojoj se, kao u vječnom krugu, vraća sjećanje. To je neki apstraktni prostor čovjekovog ponovnog proživljavanja trauma koji otvara prolaz prema dubinama vlastitog bića i omogućava suočavanje sa sopstvenim mrakom. Za Spahićevog junaka ovaj prostor nije spasonosan – on ga percipira kao kaznu za ratnu krivicu, a svijest da se ogriješio o moralne norme uslovljava da sebe kvalifikuje kao “svjetioničara usudom”: “Da brod zna čija ga svjetlost obasjava, otplovio bi ka pučini da se više nikad ne primakne obali” (POS: 52). Na planu prostornog modelovanja, zanimljivo je usložnjavanje značenja granice, koja reflektuje kompleksnost junakovog unutrašnjeg svijeta – razglobljenog i disperzivnog. Jednu graničnu tačku predstavlja logor u Morinju, realni prostor za koji se vezuje traumatična narativna prošlost, a kretanje iz Morinja ka Strpu označava rez u junakovoj svijesti i trenutak kada artikuliše sopstvenu krivicu:

Svako je imao svoju priču, a meni je preostalo da ponavljam isto: kapetan Branimir Bato Lončar, čovjek koji je ubio troje dece. Tu rečenicu izgovorio sam naglas samo jednom (...). One noći kad su me pustili iz pritvora, dok sam pješačio poguren, izgubljen i blijed, negdje na okuci od Morinja prema Strpu. (POS: 60)

Napuštanje logora, odnosno prelazak granice, u prostornom i etičkom smislu, za Branimira označava početak apatičnog života nad kojim lebde sjenke prošlosti, kao što će bježanje i smrt na samom kraju za junake označiti izlazak i simbolično spasenje. Tišina koja se neprekidno zgušnjava oko likova u romanu zapravo je konstruktivni princip koji učestvuje u razumijevanju njihovog psihološkog stanja – kod Branimira je neprekidno prisutna svijest o krivici koja oblikuje njegovu unutrašnju dramu, a suočavanje sa samim sobom i nemogućnost zaborava usloveli su transformaciju i na fizičkom i na emotivnom planu. Trauma iz prošlosti je od njega načinila čovjeka pijanicu, srditog i nabusitog, koji se sklanja od ljudi i ne želi ih u svom prisustvu, kao što je suštinski izmijenila i njegov odnos prema Danici. Teškoća komunikacije proizlazi iz traume – neki događaji su, sami po sebi, dovoljno bolni da ih je teško prevesti u jezik, ali je ta “nijemost” dokaz nesposobnosti junaka da prevaziđe osjećaj krivice koja ga progoni: “Uostalom, suprotstavio bih se ćutanjem. Pa i ovo ćutanje u kojem smo zaključani ja i Danka, nije ništa drugo do nemušta odbrana. Nemam šta da kažem” (POS: 19–20). Odbrana junaka ćutanjem zasijeca u srž razumijevanja traume koja u njegovom slučaju nije naišla na adekvatnu jezičku obradu, ili je u verbalnom iskazu likova prisutna dominacija negativnih emocija – mržnja koja nije stvarna, već isključivo odraz psihološke barijere koja sprečava junake da do kraja procesuiraju traumatsko iskustvo. Istovremeno, prostor ispunjen letargijom i dosadom, rutinskim obavljanjem radnji i izostajanjem komunikacije apsorbuje tišinu i ćutanje kao važne elemente narativne strukture romana. Oni su, kao što je to već pomenuto, odraz postgeneracijske ćutnje u kojoj se sve manje ili selektivno sjećamo zločina koje je počinila vlastita grupa.

Reagovanje na traumu uključuje povlačenje čovjeka u vlastiti unutrašnji svijet, emocionalnu rastrzanost, nemarnost prema tijelu i zdravlju – Branimirova svakodnevna opijanja koja ga udaljavaju od realnosti i suočavaju sa složenom dijalektikom unutrašnjih procesa. Kontrast između svjetionika i tamne zagušljive kuće u kojoj Branimir i Danica žive u melanholiji sjećanja dodatno intenzivira psihološku nijansiranost Spahićevih likova i pojačava dramatičnost atmosfere u romanu. Prostor je modelovan tako da odražava usamljenost koju osjećaju Branimir i Danica, zatvoreni prostor doma je zapravo čaura u koju se zavlače, skrivajući se od ostatka svijeta, i u kojoj je nataloženo sve ono što godinama nijesu uspjeli reći jedno drugom. Dom ovdje nema uobičajene pozitivne konotacije, ne simbolizuje toplinu i ostvarenost, već je to prije ogledalo prividnog mira u kojem su dvoje ljudi pokušali da žive. Epiloška granica romana modelovana je tako da se i Branimir i Danica oslobađaju, fizički i metaforički, prostora koji je fantomski hranio njihova sjećanja na prošlost, a mjesto na svjetioniku zauzimaju Mitar i Nevena. Mračni ambis prošlosti i krivice iz kojeg Branimir nije uspio izroniti okončava se tragičnim stradanjem njegove žene, a zatim i njegovom vlastitom smrću, metaforički nagoviještenom gašenjem svjetla i dominacijom tame:

Nestao je u tami stepeništa. Umio se i rashladio dlanove. Sa pištoljem u desnici, uspeo se do fenjera (...). Prislonio je cijev na čelo, sačekao da se jato galebova utiša, a onda je ugasio sva svjetla. (POS: 132)

Ovakvim završetkom romana Spahić upozorava na važnost prenošenja sjećanja i nakon izumiranja svjedoka koji bi mogli svjedočiti o onome što se dogodilo i ističe presudnu ulogu društva u razotkrivanju mračnog taloga prošlosti o kojoj tako često ne vodimo dijalog. To predskazuje i smjena generacija, pri čemu Mitar i Nevena ostaju kao svjetionik za budućnost u kojoj nijedna žrtva i zločinac neće biti zaboravljeni.

IV.

Roman *Pod oba Sunca* s pravom se može svrstati u književnost sjećanja. On otvara jednu novu perspektivu sagledavanja traumatične prošlosti obilježene ratovima, kao i njenih posljedica na pojedinca i društvo u cjelini. Različiti narativni postupci, spoj fikcije i faksije, uz kompleksno osvjetljavanje psihologije junaka, složenost vremenskih i prostornih ravni, snažnu simboliku svjetionika, te variranje motiva krivice, omogućili su autoru da problematizuje pitanje odnosa prema prošlosti i da u našoj kulturi pamćenja učvrsti i negativna sjećanja na prošlost kojima se “otimamo”. Na taj način književnost postaje svjedočanstvo za sadašnje i buduće generacije, indikator nužnosti otvaranja moralne i etičke perspektive raspravljanja o ratovima i zločinima XX vijeka, otvorenog kritičnog dijaloga sa istorijskim i ideološkim nasljeđem koje se uvijek vraća i opominje. Erl i Rignej

(Erlil i Rigney 2006: 112) zapažaju da se književnost može sagledati kao medij koji omogućava posmatranje nastanka kulturnog pamćenja, ali, kako uočavamo, i njegovog neprekidnog preispitivanja. U prostoru teksta prošlost, koju smo često skloni da posmatramo kao nepromjenjivu kategoriju, neprekidno se destabilizuje i dopušta nam da se suočimo sa heterogenošću nacionalnih pamćenja preispitujući mnoge istorijske istine. Branimir Lončar je samo jedna od žrtava apsurdnosti rata kroz čiju perspektivu Spahić upućuje na transgeneracijsko prenošenje krivice i odgovornosti koja mora biti prelomljena kroz iskustvo sadašnjosti. Veliko preimućstvo književnosti je što ona, na osoben estetski način, traumu i sjećanje čini podnošljivijim – kako za tumače tako i za recipijente.

LITERATURA

- Assmann, Aleida. 2011. *Duga senka prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Assmann, Jan. 2005. *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Prev. Vahidin Preljević. Zenica: Vrijeme.
- Brockmeier, Jens. 2002. Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory. *Culture Culture & Psychology* 8, 1: 15–43.
- Erlil, Astrid i Ann Rigney. 2006. Literature and the production of cultural memory: Introduction. *European Journal of English Studies* 10, 2: 111–115.
- Hirsch, Marianne. 2008. The Generation of Postmemory. *Poetics Today* 29, 1: 103–128.
- Ivanišević, Bogdan i Tea Gorjanc-Prelević. 2016. *Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori 2009–2015*. Podgorica: NVO Akcija za ljudska prava.
- Jaspers, Karl. 2009. *Pitanje krivice*. Beograd: Konrad Adenauer Stiftung.
- Kratochvil, Alexander. 2013. Literary stories: Cultural memory. *Bohemica litteraria* 16, 2: 7–19.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja.
- Mandal, Dipak Kumar i Sukhdev Singh. 2022. Sigmund Freud's Psychoanalytic Perspectives on Trauma. *Theory with Special Reference to Hysteria, Journal of Positive School Psychology* 6, 4.
- Neumann, Birgit. 2006. The literary representation of Memory. U: *Cultural memory studies*: 333–345. Ur. A. Erlil i A. Nünig. Berlin: de Gruyter.
- Paris, Andreea. 2017. Literature as Memory and Literary Memories: From Cultural Memory to Reader-Response Criticism. U: *Literature and Cultural Memory*: 95–107. Ur. A. Erlil et al. Boston: Brill Rodopi.
- Spahić, Ognjen. 2020. *Pod oba Sunca*. Podgorica: Nova knjiga.

SUMMARY

THE CULTURE OF REMEMBERING THE WARS OF THE NINETIES IN
OGNJEN SPAHIĆ'S NOVEL UNDER BOTH SUNS

In this paper, the author investigates the basic narrative strategies used in the novel *Under Both Suns* to create a culture of memory of the wars fought in the 90s of the 20th century on Yugoslav soil. Spahić, as the analysis will show, used the historical context to point out the destructive influence of war and the memory of the past on the inner state of the heroes and their mutual relationships. In addition, Spahić enabled the establishment of a critical dialogue towards the past, in order to avoid one-sided interpretations and to open a humanistic perspective of looking at our painful and traumatic historical heritage.

Keywords: narrative strategies, war, memory, past, memory culture